

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

קרן לאוטמן

חינוך אזרחי במערכת החינוך בישראל

חינוך אזרחי בחינוך החרדי

כנס דב לאוטמן למדיניות החינוך 2022

חינוך אזרחי במערכת החינוך בישראל

חינוך אזרחי בחינוך החרדי

כנס דב לאוטמן למדיניות החינוך 2022

בהכנת המסמך השתתפו

יו"ר הקבוצה

אתי בינדר, מפקחת כוללת במחוז החרדי, משרד החינוך

עריכה אקדמית

ד"ר תמי הופמן, מנהלת התוכנית "מדיניות חינוך לדמוקרטיה", המכון הישראלי לדמוקרטיה

חברי קבוצת העבודה (על פי סדר הא"ב)

ד"ר ענת בארט, מכללה ירושלים

נעמי וגה, ממונה מוסדות להכשרת עובדי הוראה במגזר החרדי, משרד החינוך
הרב בצלאל כהן, האגודה לקידום החינוך, לשעבר ראש ישיבת "חכמי לב", ישיבה תיכונית חרדית

ד"ר גלעד מלאך, ראש התוכנית "חרדים בישראל", המכון הישראלי לדמוקרטיה

קרא והשתתף בדיון

שי קלדרון, מנהל המחוז החרדי, משרד החינוך

ועדה מייעצת

עו"ד ענת טהון אשכנזי, מנהלת המרכז לערכים ומוסדות, המכון הישראלי לדמוקרטיה

יעל נאמן, מנכ"לית קרן לאוטמן

לני מילוא, מנהלת פורום דב לאוטמן

מיטל ברון, עוזרת מחקר, התוכנית "מדיניות חינוך לדמוקרטיה", המכון הישראלי לדמוקרטיה

מבוא

אחד האתגרים המרכזיים ביישומם של מהלכי עומק במערכת החינוך הישראלית הוא הפיצול בין החינוך הממלכתי, החינוך הממלכתי-דתי והחינוך בחברה החרדית. שורשיו של הפיצול המינהלי והארגוני במערכת החינוך הם היסטוריים וממוסדים, לא רק החלוקה לאגפים נפרדים ואוטונומיים, אלא גם ההבחנה החוקית ביניהם, המתבטאת באיזון בין אוטונומיה פדגוגית לתקצוב. משמעות הפיצול הזה היא יישום מדיניות חינוך אחרת ברשויות חינוך שונות. במצב זה קשה לגבש מודל חינוכי קידום חינוך אזרחי במדינה יהודית ודמוקרטית שייתן מענה מותאם הן לצרכים הייחודיים של כל מגזר, הן לתחושת השייכות לקהילת האזרחים בכללותה.

החינוך האזרחי מבוסס על הכרה במעגלי השייכות השונים של הפרט, והוא מבקש לסייע בטיפוח זהותם הפרטיקולרית (הלאומית, הדתית, התרבותית) של היחידים, לצד זהותם האוניברסלית, המושתתת על פלורליזם ועל סובלנות כלפי זהויות שונות, על ידע על אודות קבוצות אחרות ועל מיומנויות המאפשרות להם לחיות במרחב משותף במסגרת מדינה דמוקרטית. חינוך לדמוקרטיה הוא חלק בלתי נפרד מהחינוך האזרחי.

יש להבחין בין חינוך אזרחי לבין מקצוע האזרחות הנלמד בחטיבת הביניים ובחטיבה העליונה (הופמן, 2020). מקצוע האזרחות הוא מקצוע ליבה המשותף לכלל הקבוצות בחברה הישראלית, והוא נלמד בשעות הוראה מוגדרות. לעומת זאת, חינוך אזרחי הוא מכלול התכנים, הערכים והמיומנויות הקשורים במעגלי הזהות למיניהם (הפרטיקולריים והאוניברסליים). תכנים אלו אינם נלמדים במסגרת מקצוע אחד מוגדר, אלא משולבים בחינוך החברתי-ערכי בבתי הספר, במקצועות הלימוד מתחום מדעי הרוח והחברה, ואף בחיי היום-יום של בית הספר. למשל, אפשר לראות בפעילותה של מועצת תלמידים ביטוי של החינוך האזרחי בחיי בית הספר.

מסמך זה עוסק באתגר החינוך האזרחי והחינוך לדמוקרטיה במערכת החינוך החרדית, מתוך הכרה בגיוון ובשונות בחברה החרדית, אך גם מתוך הכרה בחשיבות הרבה שבשילוב נושא זה בחברה החרדית, בהיותה מרכיב חשוב ומרכזי בחברה הישראלית. במסמך יסקרו מאפיינים מרכזיים של החינוך האזרחי והחינוך לדמוקרטיה במסגרת החינוך החרדי, על גווניו ומורכבותו, יוצגו החסמים הבולטים באפשרות לקדם חינוך זה ויועלו המלצות אופרטיביות לקידום הנושא, אגב התייחסות לזירות הרלוונטיות למהלך כזה. מסמך זה

נכתב במקביל לכתיבתם של מסמכים העוסקים מגזרי החינוך האחרים. מהלך זה החל בעקבות כתיבה ופרסום של מסמך העקרונות "חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה במערכת החינוך" (הופמן, 2020), והוא ממשיך בהובלת המכון הישראלי לדמוקרטיה וקרן לאוטמן. את המסמך הזה ניסחו אנשי ונשות חינוך מהחברה החרדית, המייצגים תפקידים שונים במערכת החינוך ומעורבים זה שנים במאמצים לשיפור החינוך בחברה החרדית בהקשריו הקהילתיים והחברתיים.

ר ק ע

זרם החינוך החרדי שהפעילה אגודת ישראל פעל בארץ ישראל לפני קום המדינה, ולאחר הקמתה הוא הוכר כזרם חינוכי נפרד אך מוכר לצורכי מימון. עם חקיקת חוק לימוד חובה בשנת 1949 ניתנה למערכת החינוך החרדי עצמאות פדגוגית. חוק החינוך הממלכתי (1953) ביטל את הזיקה בין מערכת החינוך לזרמים מפלגתיים והגדיר את ההפרדה בין זרם החינוך הממלכתי לזרם החינוך הממלכתי-דתי. בחוק זה גם הוגדר משפטית מעמד של מוסדות החינוך החרדיים ונשמרה האוטונומיה החינוכית שלהם: מוסדות "מוכרים שאינם רשמיים". מעמד זה אפשר למוסדות אלו עצמאות בקביעת תוכני הלימוד ובהתנהלות הארגונית, ובלבד שילמדו 75% מתכני הליבה שמוסדות חינוך רשמיים מחויבים ללמד. בפועל הפיקוח על המוסדות האלה היה ועודנו מינימלי (קציר ופרי חזן, 2018; בארט, שפיגל ומלאך, 2020). ההכרעה של המחוקק להקים את רשת החינוך העצמאי ולקבוע שבתי הספר החרדיים יהיו בתי ספר "מוכרים שאינם רשמיים" הייתה הכרעה מכוונת, והיא עיצבה את יחסי החינוך החרדי עם המדינה ועם משרד החינוך. הכרעה זו היא שעיצבה גם את מבנה החינוך החרדי: את הפיקוח, את התקציב, את תוכניות הלימודים, את מעמד המורה, את דפוסי הניהול ואת היקף לימודי החול והקודש. העצמאות הפדגוגית אפשרה ומאפשרת למערכת החינוך החרדית לחנך את בניה ובנותיה על פי ערכיה הדתיים והחברתיים המרכזיים – הדגשת לימוד התורה בחינוך הבנים, והכנת הבנות לחיי משפחה ועבודה (קפלן, 2007).

בשנות ה־50 וה־60 של המאה ה־20 התגבש החינוך החרדי והתפתח, עד להתחזקותו ביתר שאת בשנת 1977, עם כניסתה של מפלגת אגודת ישראל לממשלה. לאורך השנים הוקמו בארץ מוסדות חינוך חרדיים רבים ששורשיהם במוסדות חינוך יהודיים באירופה

של תחילת המאה ה־20, למשל בתי הספר וסמינר להכשרת מורות של רשת בית יעקב לבנות. בה בעת הוקמו גם מוסדות חדשים נפרדים לזרמים שונים בתוך החברה החרדית (קפלן, 2003). בשנות ה־70 וה־80 של המאה ה־20 הוגדלו התקציבים שקיבלו כל המוסדות החינוך החרדיים ממשרד החינוך וממשרד הדתות, ומערכת החינוך החרדית התרחבה גם על רקע כניסתה של מפלגת ש"ס לקואליציה והתחזקות החרדים במערכת הפוליטית וברשויות המקומיות. מוסדות החינוך של ש"ס קיבלו עתה הכרה רשמית: רשת בני יוסף (מעין החינוך התורני בא"י) עבור הציבור החרדי הספרדי, ונוספו ישיבות קטנות עצמאיות (בארט ואח', 2020). חשוב לציין שהרחבת התקציב עבור מוסדות החינוך החרדיים נעשתה לרוב בהסדרים הקואליציוניים ולא בבסיס תקציב המדינה. לעובדה זו יש משמעות רבה בהקשר של אחריות המדינה ופיקוחה בפועל על השימוש בכספים אלו.

בשנת 2014 הוקם המחוז החרדי של משרד החינוך. המחוז החדש נועד להחליף את האגף "המוכר שאינו רשמי" וליצור תשתית מקצועית, ארגונית ופדגוגית שתיתן מענה לתלמידים החרדים, שמספרם הלך וגדל. המחוז החרדי נבנה על פי סטנדרטיים מקצועיים מקובלים הנהוגים במערכות חינוך בעולם, על פי רצפי גיל ועל פי תחומי דעת (בינדר ובארט, 2018). לחינוך החרדי כמה מאפיינים מרכזיים, ובהם ההפרדה המגדרית והשתייכות המוסדות למעמדות משפטיים שונים (הורוביץ, 2016). מטרתה המרכזית של מערכת זו היא לימודי הקודש לבנים, ותחום זה הוא תחום הלימודים העיקרי שלהם (שפיגל, 2011); ואילו הבנות לומדות לימודי חול וקודש, כמו תוכנית הלימודים הכללית, ומוכשרות לכניסתן לשוק העבודה הישראלי (ריימן, 2017).

לצד המחוז החרדי הוקם בשנת 2014 המסלול הממלכתי-חרדי (ממ"ח), המיושם בחינוך לגיל הרך ובחינוך היסודי. במסגרת זו, שהיא מסגרת רשמית של המדינה, נלמדים לימודי ליבה מלאים בצד לימודי קודש, מתוך שייכות מלאה לתרבות ולנורמות החרדיות ובפיקוח מלא של המחוז החרדי – תוכניות הלימודים מפוקחות ותנאי העסקת עובדים הם על פי תקנות משרד החינוך. המהלך להקמת הממ"ח עוגן בהחלטת ממשלה אך לא בתיקון לחוק חינוך ממלכתי (1953), והיעדר העיגון בחוק אינו מאפשר לחייב רשויות מקומיות לפתוח מוסדות חדשים במסלול הזה (בארט ואח', 2020; קציר ופרייחזן, 2018). הקמת הממ"ח אפשרה להעביר מוסדות חינוך יסודיים חרדיים מהחינוך ה"מוכר שאינו רשמי" אל החינוך הרשמי במסגרת הממ"ח.

מאפיינים וחסמים

כמה וכמה חסמים מקשים על הטמעת החינוך האזרחי במערכת החינוך החרדית, ובהם חסם חברתי, חסם ערכי וחסם ארגוני.

חסם חברתי. החברה החרדית ומערכת החינוך שלה מתאפיינות בהיבדלות מהחברה הישראלית. הפערים בין חלקי החברה הישראלית והשונות בהתנהלות חלקיה תורמים לחוסר היכרות, לדעות קדומות ולהדרה. החברה החרדית פועלת לפי נורמות קולקטיביסטיות-דתיות וכחלק מנורמות אלו היא אינה מקבלת, למשל, את עקרונות החינוך הציוני והחינוך לדמוקרטיה. היבטים רבים של חינוך אזרחי, כמו אלו הקשורים במעורבות ובעזרה הדדית, מתקיימים באופן נרחב בחברה החרדית, והיא אף מספקת שירותים לחברה הכללית, אולם יש הבדל גדול בין ההיבטים האלה לבין ההיבטים האזרחיים הקשורים לכלל החברה הישראלית ולמחויבות אליה.

חסם ערכי. העקרונות המניעים את החברה החרדית (כמו חברות קולקטיביסטיות ושמרניות אחרות) אומנם מחשיבים מאוד מטרות חברתיות וקהילתיות, אך הם אינם מבוססים על ערכי שוויון והדמוקרטיה. מאפיין זה גורם לניכור ולחשדנות כלפי חינוך אזרחי המקדם פרקטיקות וערכים של חיים משותפים ושל פלורליזם, שוויון והכרה בזהויות שונות.

חסם ארגוני. ההפרדה המגדרית בחינוך החרדי יצרה שתי מערכות חינוך הפועלות במקביל, ללא קשר ביניהן. כמו כן, ריבוי הארגונים והמוסדות המעורבים בחינוך מייצרים הלכה למעשה הפרדות פנימיות נוספות (בארט ואח', 2020). הפיצול במעמד המשפטי של המוסדות בתוך החברה החרדית וההפרדה המגדרית מקשים מאוד על הנחלת תוכניות רחב לכלל החברה החרדית.

עם זאת, ולמרות החסמים המובנים במערכת החינוך החרדית, נראה כי יש כמה אפיקי פעולה היכולים לאפשר הטמעה של חינוך אזרחי מסוים.

עקרונות מנחים למהלך המוצע

- במסגרת קבוצת העבודה עלו זירות שונות שבהן נכון לעסוק כדי לקדם חינוך לאזרחות בחברה החרדית. המהלך השלם עוסק בחינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה, אך מתוך הבנה שהמושג דמוקרטיה אינו מקובל בחברה החרדית, הוחלט שיש להתרכז במשמעות החינוך לאזרחות בישראל. כלומר, בהיבטים שונים של חיי היומיום הדורשים הבנה והיכרות עם הזהות האזרחית של הפרט ושל החברה, לצד הזהות הדתית והקהילתית.
- כל אחת מן הזירות המוזכרות במסמך זה היא זירת פעולה מורכבת בפני עצמה. עם זאת, המבט הכולל מאפשר להמליץ על סדר עדיפויות ולהבין את גבולותיה של הפעילות בכל אחת מהזירות.

המלצות לקידום חינוך אזרחי בחינוך החרדי

הכשרת מורים ופיתוח מקצועי

1. הכשרת מפקחים ומנהלים. פיתוח מקצועי בנושא חינוך אזרחי וחינוך לאחריות ציבורית. הכשרת מפקחים ומנהלים להיות מנהיגים חינוכיים ומובילי דעה.
2. השתלמויות מורים. עיסוק בכשירות רב־תרבותית, למידה על הרגישויות הקיימות בקבוצות שונות.
3. קידום השתלמויות במתווה החדש של הסמינרים החרדיים בנושא חינוך בלתי פורמלי, בעיקר לנוכח ההיעדר בנושא הפיתוח המקצועי בהקשרים האלה בפס"גות.
4. הכשרות מורים במסגרת השלמה לתואר ראשון במוסדות שונים (למשל מכללת בית ברל ומכללת שאנן). ניתן לשלב היבטים של החינוך האזרחי בקורסים כמו "התלמיד במדינת ישראל"; "קבוצות בחברה הישראלית"; "חינוך תרבות וחברה".

פיתוח תכנים וידע פדגוגי

5. פיתוח יחידת לימוד שישתלבו ביחידות "השכלה כללית"¹. מיפוי המוסדות החרדיים שבהם חייבים ללמוד השכלה כללית וייזום פיתוח של יחידת לימוד המשלבות תכנים אזרחיים ומותאמות למאפייני החברה החרדית, בשיתוף נשות ואנשי חינוך חרדים.

6. מיפוי התכנים הקיימים היכולים להיות פלטפורמה להרחבת העיסוק בתכנים הקשורים באזרחות ובאחריות ציבורית – כגון קיימות וסביבה, זהירות בדרכים, התנדבות בקהילה ומעורבות הדדית. המיפוי ייעשה בהובלת המכון הישראלי לדמוקרטיה בשיתוף צוותי מחקר וחינוך מהחברה החרדית.

7. קידום הטמעת ספר אזרחות מותאם ומעודכן במסגרת רפורמת המח"ר והשינויים שהביאה עימה למקצוע האזרחות, בשיתוף מפמ"רית אזרחות במחוז החרדי ובמשרד החינוך.

פיתוח מרחבי פעולה לקידום היבטים של חינוך אזרחי

8. טיפוח הקשר עם התפוצות להעמקת ההיכרות עם קהילות יהודיות חרדיות, ובמיוחד עם צוותי החינוך שלהן, לדיון משותף בנושא היחס לישראל ושילוב חינוך לאזרחות במסגרת החינוכית.

9. חינוך בלתי פורמלי

א. קידום הקמת תנועת נוער בבתי ספר של הממ"ח כמודל פעולה שניתן להרחיבו.

ב. יצירת קשר עם שתי תוכניות ההכשרה למורות חרדיות לחינוך בלתי פורמלי במכללת שאנן ובמכללת גורדון לשם שיתוף פעולה ושילוב תכנים רלוונטיים.

1 בחינוך העל-יסודי נדרשים בחי הספר בכל המערכת ללמד יחידה של "השכלה כללית" בנושא שבית הספר בוחר. נושא החינוך האזרחי יכול להיכנס ליחידות האלה בסיוע גופים העוסקים בפיתוח תוכן פדגוגי המתאים למגזר החרדי.

מהלכי מדיניות

10. כינוס שולחן עגול לניסוח מתווה להרחבת החינוך הבלתי פורמלי בחברה החרדית ולקידום מתווה זה, כדי ליצור תשתית לחוזר מנכ"ל בנושא חינוך בלתי פורמלי בחברה החרדית מול גורמים רלוונטיים בממשלה ובמשרד החינוך.

11. כותבי מסמך זה ינסחו קווי מדיניות לעבודה עם החברה החרדית ברשויות מקומיות מעורבות (מגוון קבוצות האוכלוסייה) כבסיס ליחס למוסדות החינוך החרדיים במסגרת הרשות. מהלך זה ישתף גורמים רלוונטיים מהשלטון המקומי, לנוכח ההבנה כי לא פעם הרשות המקומית יכולה לקדם מהלכים ותוכניות עומק יותר ממשרד החינוך וממוסדות ציבוריים אחרים (בינדר ובארט, 2018).

12. הקמת ועדת הגוי מחוזית במחוז החרדי להסדרת המעבר מבית הספר היסודי לתיכון, לטיפול במצבי אי-קבלה ולהיכרות עם מגוון האוכלוסיות בחברה החרדית. הטיפול יכלול המשגה, פיתוח פרקטיקות ותוכנית עבודה בכל הרמות (מחוז, סמינרים, השכלה כללית).

רשימת המקורות

בארט, ענת, אהוד שפיגל, וגלעד מלאך, 2020. אחד מחמישה תלמידים: החינוך החרדי בישראל, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

בינדר, אסתר, וענת בארט, 2018. "היחס לחינוך החרדי ברשות מקומית מעורבת", בתוך: ענת בארט (עורכת), מחקרים על הפיקוח במחוז החרדי של משרד החינוך: בין רשויות, רשתות והציבוריות החרדית, ירושלים: מכון ירושלים למחקרי מדיניות והמחוז החרדי של משרד החינוך, עמ' 113-136.

הופמן, תמי, 2020. חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה במערכת החינוך, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

הורוביץ, נרי, 2016. החברה החרדית תמונת מצב, ירושלים: המכון החרדי למחקרי מדיניות.

קפלן, קימי, 2003. "חקר החברה החרדית בישראל", בתוך: עמנואל סיון וקימי קפלן (עורכים), **חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה**, ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 224-278.

קפלן, קימי, 2007. **בסוד השיח החרדי**, ירושלים: מרכז זלמן שזר.

קציר, שי, ולטם פרייחזן, 2018. **החינוך הממלכתי-חרדי: מהקמה להתבססות**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

ריימן, לאה, 2017. "שינויים ותמורות בהכשרת מורות בחינוך החרדי: יחסי גומלין בין המדיניות לבין 'השדה' במבט היסטורי ועכשווי", **חקר החברה החרדית** 4: 1-27.

שפיגל, אהוד (אודי), 2011. "ותלמוד-תורה כנגד כולם": **חינוך חרדי לבנים בירושלים**, ירושלים: מכון ירושלים למחקרי ישראל.

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

www.idi.org.il

קרן לאוטמן

www.lautmanfund.org.il